

ביאורי מקראות בספר שמואל

מאמר ה

איש אחד ושמו אלקנה: אלקנה כממשיכו של אברהם אבינו

(שמואל א א)

וַיְהִי אִישׁ אֶחָד מִן הָרִמָּתִים צֹפִים מֵהָר אֶפְרַיִם וְשֵׁמוֹ אֶלְקָנָה
בֶּן יִרְחָם בֶּן אֱלִיהוּא בֶּן תַּחֲזִי בֶן צוּף אֶפְרַתִּי:

במאמרים הקודמים עמדנו על משמעות פתיחת ספרנו ב'ויהי איש אחד', המספרת כיצד שינוי ותמורה עצומה בעם ישראל, תקופה חדשה בחיי האומה, התחילו מכוחם של איש אחד ומשפחתו. ביארנו שזהו החידוש שהתחדש בתקופה זו לעומת התקופות הקודמות לה, תקופת יהושע ותקופת השופטים. תקופת השופטים היא מעבר בין תקופת יהושע שהתאפיינה בהנהגה גלויה של ה' לעומת תקופתנו המחדשת הנהגה חדשה. במאמר זה, נעמוד על שינוי ההנהגה במבט רחב ועמוק יותר, ונראה כיצד הוא נמצא בתשתית הבריאה, איך הוא מתבטא בדמותו של אברהם אבינו, ואף על הקשר בינו לבין אלקנה, אביו של שמואל.

שמים וארץ - מי במרכז

שתי הנהגות אלו של נוכחות ומערכות ה' בעולם, שרשם למעשה בעצם בריאת העולם. מהרגע שבו התחדש מציאות של עולם, מציאות הקיימת כביכול לעצמה, והקב"ה נוכח דרכה, מתעוררת השאלה באיזה אופן הקב"ה נוכח דרך המציאות, ומהו אופי מערכת היחסים שלו איתה.

ספר בראשית, המספר על בריאת העולם והאדם, נותן שתי תשובות סותרות לשאלה זו, בכך שהוא מתאר שני תיאורים שונים לבריאת העולם והאדם. העובדה שיש שתי תשובות סותרות, מלמדת ששתייהן נכונות. אלו שתי זוויות מבט שונות, התלויות בין השאר בעמדה

שממנה מביטים על הבריאה - אם זה מהמבט העליון של הקב"ה או ממבטה של הבריאה עצמה, ועוד משתנים רבים נוספים.

התשובה הראשונה נמצאת כבר בפסוק הראשון של ספר בראשית - בְּרֵאשִׁית בָּרָא אֱלֹקִים אֶת הַשָּׁמַיִם וְאֶת הָאָרֶץ; הפסוק מספר את סיפור הבריאה מנקודת המבט של הבורא, אלוקים. הוא מרכז הפסוק, המספר כיצד הוא ברא בראשית את השמים ואת הארץ¹. כמו כן, הפסוק מקדים את השמים - מקומו של ה', לארץ - מקומו של האדם.

פרק ב לעומתו, נפתח בפסוק - אֵלֶּה תּוֹלְדֹת הַשָּׁמַיִם וְהָאָרֶץ בְּהִבְרָאָם בְּיוֹם עֲשׂוֹת ה' אֱלֹקִים אֶרֶץ וְשָׁמַיִם; סיפור הבריאה מנקודת המבט של הבריאה בעצמה. ואכן כאן הארץ קודמת לשמים.

שתי נקודות מבט אלו מתבטאות היטב בדברי הגמרא:

בית שמאי אומרים: שמים נבראו תחלה ואחר כך נבראת הארץ, שנאמר בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ. ובית הלל אומרים: ארץ נבראת תחלה ואחר כך שמים, שנאמר ביום עשות ה' אלהים ארץ ושמים. אמרו להם בית הלל לבית שמאי: לדבריכם, אדם בונה עלייה ואחר כך בונה בית? שנאמר הבונה בשמים מעלותיו ואגדתו על ארץ יסדה. אמר להם בית שמאי לבית הלל: לדבריכם אדם עושה שרפרף ואחר כך עושה כסא? שנאמר כה אמר ה' השמים כסאי והארץ הדם רגלי.

ההבדל בין שמים נבראו תחילה לבין ארץ נבראת תחילה, אם כן, הוא היחס ביניהן: האם השמים הם הכסא והארץ אינה אלא שרפרף (להניח עליו את רגלי היושב), או שהארץ היא הבית והשמים הם העליה. מי העיקר ומי הטפל, מנקודת המבט של הבריאה.

השתייכותו ומקומו של האדם

שאלת היחס בין השמים לארץ מקבלת משנה תוקף לנוכח בריאתו של האדם, שיש לו בחירה, ושליטה מסוימת בעולם. הַשָּׁמַיִם שָׁמַיִם לָהּ וְהָאָרֶץ נָתַן לְבִי אָדָם. מהו מקומו של הקב"ה בבריאה אחרי בריאת האדם, ומהי חלוקת התפקידים בינו ובין האדם?

גם בזה חלוקים שני תיאורי הבריאה. בתיאור שבפרק א' מופיע השם "אלוקים" שלושים וחמש פעמים. נוכחות אלוקית התופסת וממלאה את מרחב הבריאה כולה, המונהגת על ידיו בצורה מושלמת, ואילו האדם אינו משמש אלא בתור "צלם" אלוקים, כצל המשקף

1. לא נכנסנו כאן לפירוש הסבוך של פסוק זה אלא נקטנו לפי רהיטות המילים, מכיון שאין זה מענייננו כאן.

את הדמות. תפקיד האדם בפרק א הוא לציית, ולהיות כלי נאמן ביד האלוקים להנהיג את העולם.

בפרק ב' האדם הוא מרכז הפרק, והוא משתתף עם ה' בהשלמת פעולת הבריאה: וְכָל שֵׁיחַ הַשָּׂדֶה טָרֵם יְהִי בָאָרֶץ וְכָל עֵשֶׂב הַשָּׂדֶה טָרֵם יִצְמַח כִּי לֹא הִמְטִיר ה' אֱלֹקִים עַל הָאָרֶץ וְאָדָם אֵין לַעֲבֹד אֶת הָאָדָמָה. וכן בהמשך נאמר - וַיִּקַּח ה' אֱלֹקִים אֶת הָאָדָם וַיִּנְחֵהוּ בְּגֶן עֵדֶן לַעֲבֹדָה וּלְשִׁמְרָה. האדם בפרק הזה, אינו רק כשליח המציית לפקודות משלחו, אלא הוא שותף פעיל בבריאה, וכפי שמתבטאים חז"ל בכמה מקומות - "נעשה שותף לקב"ה במעשה בראשית".

אף ביחס למהות האדם עצמו, האם הוא מן העליונים או מן התחתונים, ניתן להיווכח בפער בין שתי הפרשיות. לצורך כך דרוש עיון מעמיק בספר בראשית (וכפי שצוין, הרחבנו בזה בספר 'להתהלך' במקומו) אולם כאן נביא דקדוק נאה מדברי רש"י לפרשת בראשית: על הפסוק שבפרק א' (פסוק כו) "וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים נַעֲשֶׂה אָדָם" הוא מביא את מדרש חז"ל: נעשה אדם - נמלך ונטל רשות בפמליא שלו, אמר להם: יש בעליונים כדמותי; אם אין בתחתונים כדמותי, הרי יש קנאה במעשה בראשית.

ואילו על הפסוק שבפרק ב' (פסוק ז) "וַיִּצְרֶה ה' אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם עֶפְרָם מִן הָאָדָמָה וַיִּפַּח בְּאַפִּיו נִשְׁמַת חַיִּים" מביא רש"י מדרש אחר:

ויפח באפיו - עשאו מן התחתונים ומן העליונים, גוף מן התחתונים ונשמה מן העליונים, לפי שביום ראשון נבראו שמים וארץ. בשני ברא רקיע לעליונים. בשלישי תראה היבשה לתחתונים. ברביעי ברא מאורות לעליונים. בחמישי ישרצו המים לתחתונים, הוזקק הששי לבראות בו בעליונים ובתחתונים, ואם לאו יש קנאה במעשה בראשית, שיהיו אלו רבים על אלו בבריאת יום אחד:

הנה כי כן, בפרק א' האדם מתואר כשייך לארץ, ועל ידי כך הוא מאזן את היחס בין העליונים והתחתונים. בפרק ב' הקב"ה כביכול 'יוצא מהתמונה', והאיזון נשמר דווקא על ידי כך שהאדם שייך גם לשמים וגם לארץ. גופו מן האדמה, אבל נשמתו היא מפיו של הקב"ה. שני מבטים על הבריאה, שני מבטים על האדם.

בין נח לאברהם

בדרך זו ניתן לנסות ולפרש את סיפורי התורה שבספר בראשית על דמויותיו השונות. כך, למשל, ניתן לראות את ההבדל בין נח לאברהם. "את האלהים התהלך נח - ובאברהם

הוא אומר התהלך לפני, אשר התהלכתי לפניו; נח היה צריך סעד לתומכו, אבל אברהם היה מתחזק ומהלך בצדקו מאליו" (רש"י בראשית ו, ט). נח לא עשה דבר כדי לתקן את סביבתו המקולקלת. בכל פרשת נח אין אנו שומעים דיבור אחד ממנו, רק לקראת הסוף כאשר הוא מקלל את חם. גם כאשר אומר לו ה' שהעולם הולך להיחרב, הוא מקבל את דבר ה' בשתיקה ואינו מעלה בדעתו שאפשר להעלות טענות כנגדו.

אברהם אבינו, לעומתו, לא קיבל את העולם כמות שהוא. הוא ראה מקום של קלקול ופעל לתקנו, וכשהוא שומע על הפיכת סדום, הוא טוען ומתפלל כנגד דברי ה', שכן אף הוא יש לו אמירה בהנהגת העולם. אברהם הרגיש את האחריות על תיקון העולם, ופעל ועשה כפי יכולתו להוביל את העולם למקום מתוקן. בכל מקום שהיה הולך אברהם, היה הוא קורא בשם ה' ומפרסם שמו. ואכן, חז"ל מצאו רמז לדמותו של אברהם אבינו, בפסוק הפותח את פרק ב: "אֵלֶּה תּוֹלְדוֹת הַשָּׁמַיִם וְהָאָרֶץ" **"בְּהַבְרָאָם" - באברהם, בזכותו של אברהם** (בראשית רבה יב, ט). הנה כי כן, בעוד שלאדם, נח, יצחק ויעקב, ועוד ועוד אישים בספר בראשית, התייחד להם פירוט על תולדותם - זֶה סֵפֶר תּוֹלְדוֹת אָדָם, אֵלֶּה תּוֹלְדוֹת נֹחַ, דווקא לאברהם, עם כל מרכזיותו בספר - אין פירוט כזה. אברהם אבינו אינו ממשיך את 'שרשרת הדורות' אלא מייצר משהו חדש, משלו, ולכן ראוי לו להירמז כמולידם של השמים והארץ - וְאֵשֶׁת דְּבָרֵי בְּפִיָּהּ וּבְצֶל יָדֶי פְּסִיתִיהָ לְנִטְעַ שָׁמַיִם וְלִיסֹד אָרֶץ.

אלקנה דומה לאברהם אבינו

אפשר, ופתיחת ספרנו, וְיִהְיֶה אִישׁ אֶחָד וְשֵׁמוֹ אֱלֻקְנָה, המספרת כיצד התחולל שינוי עצום מכוחו של איש אחד, היא זאת שמובילה את חז"ל להשוואה בין אלקנה לאברהם אבינו:

וכל מעשיו של אלקנה דומים לאברהם. האיך? אלא אברהם נקרא איש, דכתיב "ועתה השב את אשת האיש" וגו' (בראשית כ), ואלקנה כתיב בו "ויהי איש". אברהם נקרא נביא, שנאמר "כי נביא הוא" (שם), ואלקנה נקרא נביא, שנאמר "ויבא איש אלקים אל עלי" (להלן פ"ב) זה אלקנה. אברהם הקנה להקב"ה שמים וארץ, שנאמר "ברוך אברם לא-ל עליון קונה שמים וארץ" (בראשית יד), ואלקנה הקנה להקב"ה שמים וארץ, שנאמר "ושמו אלקנה", שהקנה להקב"ה שמים וארץ. אברהם נקרא אחד, דכתיב "אחד היה אברהם" (יחזקאל לג), ואלקנה נקרא אחד דכתיב "ויהי איש אחד".

(אגדת בראשית פ"ג)

חז"ל לוקחים ביטויים שגורתיים, המצויים לרוב בתנ"ך על דמויות שונות, ומוצאים לנכון לדרוש אותם 'עד הקצה' בנוגע לאברהם ואלקנה. הכינוי 'איש' הופך לביטוי של חוזק ועוצמה; הביטוי 'אחד', מוטען בכל הכובד של הביטוי, הביטוי שנאמר במקורו על

הקב"ה, ואכן, אצל אברהם אבינו מורגש מטען מיוחד ב"אחד היה אברהם". אפשר והתוכן של ה'אחד' קשור למעמדו של האדם בבריאה, המשווה אצל חז"ל למעמדו של הקב"ה בעצמו, כפי המופיע במדרש: "אני יחיד בעליונים, והוא יחיד בתחתונים".

גם את השם 'אלקנה' דורשים חז"ל ומשייכים אותו לביטוי דומה שנאמר אצל אברהם אבינו 'אל עליון קנה שמים וארץ'. הם מטעינים את אותה דרשה בתוכן: אברהם הקנה להקב"ה שמים וארץ, ואלקנה הקנה להקב"ה שמים וארץ". אברהם אבינו חידש שהאדם הוא זה שנדרש להשליט את נוכחותו של הקב"ה בבריאה, על ידי מעשיו שלו, ולא על ידי פעולותיו הישירות והגלויות של הקב"ה. וכך אלקנה, כפי שנלמד בהמשך, חידש במעשיו את הקשר בין ישראל לקב"ה, ומכוחו הגיע שמואל שקבע ותיקן את אותו קשר לנצח.

נערך על ידי הרב יצחק רצקר
להצטרפות לרשימת התפוצה של שיעורי הרב אורי הולצמן
ניתן לשלוח דוא"ל לכתובת:
shiuriholzman+subscribe@googlegroups.com
להערות: shiurimholzman@gmail.com
עיצוב ועימוד: ארי יארמיש 0548400711